

УДК 37(09)(477)

*Тетяна Кочубей,
докторант
Уманського державного
педагогічного університету
імені Павла Тичини*

ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНИЙ АПАРАТ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ ДРУГОЇ ПОЛ. XVII – КІНЦЯ XVIII ст.

У статті висвітлюється становлення педагогічної термінології в Україні другої половини XVII – кінця XVIII століття, показано використання термінів на позначення понять, пов'язаних з навчально-виховним процесом.

Ключові слова: педагогічна термінологія, навчально-виховний процес, Україна другої половини XVII – кінця XVIII століття.

В статье освещается возникновение педагогической терминологии в Украине второй половины XVII – конца XVIII века, показано использование терминов на обозначение понятий, связанных с учебно-воспитательным процессом.

Ключевые слова: педагогическая терминология, учебно-воспитательный процесс, Украина второй половины XVII – конца XVIII века.

The article gives the idea of the pedagogical terminology forming in late 17th – late 18th centuries in Ukraine. The terms used to characterize educational process are analyzed.

Key words: pedagogical terminology, educational process, Ukraine in late 17th – late 18th centuries.

З розвитком освіти в Україні в другій половині XVII – кінця XVIII ст. відбувалося становлення педагогічної термінології, що, насамперед, пов'язано з організацією і провадженням навчально-виховного процесу в освітніх закладах, а також із найменуванням суб'єктів цього процесу та потребою у позначенні дидактичних понять (форм, методів, засобів, принципів навчання). Навчально-виховний процес є системою організації навчально-виховної діяльності, основою якої виступає органічна єдність і взаємозв'язок викладання і учіння, спрямована на досягнення цілей навчання та виховання. Зміст навчання визначається навчальними планами та програмами. Навчання при цьому виступає цілеспрямованим процесом передачі і засвоєння знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини. Навчання, як і виховання, процес двосторонній, він включає

діяльність учня – учіння і діяльність учителя – викладання. Основним результатом навчально-виховного процесу є здобуття людиною освіти, її розвиток та вихованість. При такому підході базовими педагогічними поняттями виступають: передавати знання, навчати, виховувати, здобувати, оволодівати знаннями, оволодівати духовно-моральними цінностями, нормами поведінки у суспільстві. Тому прослідкуємо генезу розвитку цих педагогічних понять в означений період. У процесі дослідження особливу увагу зацентруємо на: 1) назвах дидактичних процесів та суміжних понять; 2) педагогічній термінології на позначення форм організації навчального процесу.

Окремих аспектів проблеми торкалися А.Д. Васильєв, О.Ю. Зелінська, А.С. Львов, С. Маслов, Л.М. Полюга ін. Але поза межами дослідження залишилася проблема визначення понятійно-категоріального апарату української педагогічної думки другої пол. XVII – кінця XVIII ст.

Мета пропонованої статті – висвітлити педагогічну термінологію досліджуваного періоду, зокрема використання термінів на позначення понять, пов'язаних з навчально-виховним процесом.

До тематичної групи педагогічних термінів на позначення дидактичних процесів слід віднести назви дій, що пов'язані із передачею знань та оволодіння ними, такі як «учити», «научити», «виучити», «обучити», «изучить», «изобучити», «наука», «учение». На думку І.І. Срезневського, О.Д. Васильєва, О.Ю. Зелінської термін «учити» «вживався на позначення дій, пов'язаних із трансляцією усіляких знань: від сакральних до побутових, і серед них – знань освітнього змісту» [11, 114]. Термін «учити» вживався у словосполученні зі словами «азбука», «грамота». З погляду О.Д. Васильєва, слова «грамота», «азбука» крім конфесійного характеру носили і світський [2, 140–142].

Ми дотримуємося думки О.Ю. Зелінської про те, що слово «учити» несло такі функції:

1) Виступало узагальненою назвою діяльності учителя – особи, для якої участь у процесі передачі знань стало професійною. При цьому воно вживалося у словосполученні із безпосередніми учасниками навчального процесу – діти, школа.

2) Указувало на конкретні дії, виконувані учителем, у результаті яких повинні бути сформовані певні навички у дітей чи засвоєні знання з якогось предмету. Вживалося у поєднанні із словом «грамота» – учити грамоти.

3) Специфічним у семантичній структурі цієї лексеми було значення «віддати, послати вчитися», яке реалізувалося у сполученні з дієсловом дати.

4) Функціонувало у значенні «вивчати», називаючи дію, виконувану учнем і спрямовану на засвоєння певного об'єму знань.

5) Позначало не тільки дію, яку виконувала особа: за допомогою цієї

лексеми розкривався зміст предметів, що викладалися у тогочасних навчальних закладах [11, 114–116].

Отже, у педагогічній термінології досліджуваного періоду термін «учити» (научати, научити, научаю) вказував на дію, яка виконувалася вчителем під час проведення навчального процесу.

Будь-який навчально-виховний процес передбачає суб'єкт-суб'єкту взаємодію учителя й учня. Тому на позначення дії здобуття учнем знань вживався термін «учитися» (научатися, научитися). У такому значенні даний термін побутував у кількох варіантах:

- 1) Узагальнена назва процесу здобування знань.
- 2) Назва дій, спрямованих на засвоєння певної суми знань з якогось предмета чи якихось інших відомостей.
- 3) Назва конкретної дії, в результаті якої повинні бути сформовані певні навички, уміння [11, 117].

Крім згаданих педагогічних термінів у творах богословів-просвітителів зустрічаються педагогічні терміни «наученіє» (у значеннях – віддамо дітей на навчання, школи закладали для навчання дітям..., дом дітям для навчання), «виучити», тобто навчити (збагатити когось знаннями), «изучити» (вивчивши граматику, риторику), наука [3, 213] (у значенні навчання, вказівка, настанова, знання, навик, звичка) [25, III, 49; 22, II, 27], «учение» або «учение книжное» (навчання, вивчення, набуття знань, повчання, вказівка, настанова). Наведемо приклад вживання останнього терміну. Це назви підручників, за якими навчалися діти у досліджуваній період: «Грамматика или учение письмени книжного» (К., 1705), «Первое учение отрокам (в немъ же буквы и слоги)» (Чернігів, 1765), «Букварь или начальное учение хотящим учиться книг письмени словенским» (Чернігів, 1743), «Букварь, или начальное учение» (К., 1769) та ін. А також у творах: «Ифіка ієрополітіка» (К., 1712) [13., 50], «Мир с Богом человеку» І. Гізеля [5, 1669]. Як засвідчують «Акти і документи Київської академії», у XVIII ст. термін «ученіє» (навчання) вживався у значенні – рівень знань, здобутих учнем. Підтвердженням є наведена у згаданому виданні відомість про оцінювання рівня знань учнів, в якій існує графа «какова ученія», де записувався не в балах, а описово рівень досягнень кожного учня. Рівень досягнень учнів оцінювався диференційовано за шкалою: низький, посередній, високий. Наведемо приклади записів для позначення кожного з рівнів: **низький** – «в навчанні безнадійний, в навчанні лінивий, в навчанні малонадійний, навчання слабкого, навчання малонадійного, навчання безнадійного, поганого, підлого, лінивого, важкого, препоганого, в навчанні тупий, зовсім не зрозумілий; **посередній** – в навчанні помірний, середній, «изрядень, изряднейший, средственный», навчання помірною, «изрядного, не дуже поганого (худого), помешаного», не останнього, не дуже поганого; **високий** – в навчанні добронадійний, працьовитий, понятливий, сумлінний, чесний, добронадійний, або в навчанні постійний, «скоростижен», го-

стрий на розум («остроумен»), добрий, надійний, старанний, всенадійний, охочий та старанний, «доброучителен», «препонятен», «искусен». Досить часто подавалися додаткові відомості про учнів, які мали непогані розумові здібності, але особисті риси характеру заважали їхньому прояву: в навчанні понятливий, але не старанний, «непохотен» за нестаранністю («небрежием»), або вказувався такий висновок – до школи не ходить [18, 1/1]. Тобто слово «ученіє» у досліджуваній нами період вживалося як педагогічний термін. Синонімічно до нього функціонувало слово «тщатися» у значенні вчитися, здобувати освіту та «тщатель» (учень, студент). Як зазначає О. Зелінська: «До системи педагогічної лексики залучалися похідні лексеми дієслова дати: подати, преподавати» [11, 134]. У другій половині XVII – кінця XVIII ст. ці терміни використовувалися на позначення: «подавати» – дії, пов'язаної із процесом навчання, преподавати – передавати знання. Останній, у наступні століття витіснився терміном «викладати» у значеннях:

- викладати, пояснювати, тлумачити, розповідати, казати;
- подавати, викладати (на письмі),

а також вживався

- на позначення процесу передачі знань релігійного змісту,

а отже, згодом, він став використовуватися і на позначення процесу світського навчання [11, 134].

Крім власномовних педагогічних термінів у досліджуваній період, використовувалися і запозичення, особливо з польської мови, або через польське посередництво з інших мов, зокрема і чеської, прикладом, якої можуть слугувати терміни «цвичити» (навики, які набувають учні у процесі навчання – навчився читати, навчився писати; навчання; виховання) [12, 303; 19, 127], «цвичення» (наука, навчання, виховання, вправність, виховний процес, керований педагогом) [26], «выцвичити», «выцвичитися». Ці педагогічні терміни продовжили своє функціонування і в XIX та XX ст. У даний час вони зустрічаються як діалекти. Прикладом можуть слугувати говірки бойків [11, 138–139].

Оскільки у нашому дослідженні ми розглядаємо не тільки процес навчання, але й виховання, то термін «наука» «часто вживався стосовно релігійно-дидактичних повчань, висловлених діячами церкви, про те, які моральні норми повинна сповідувати людина, як їй потрібно жити» [11, 121]. Разом з тим, слід зазначити, що цей термін, який винесений у заголовок трактату І. Галятовського «Наука або спосіб складання казань», набуває зовсім іншого – методичного значення і виступає синонімом слова спосіб. Ця праця є першим підручником з гомілетики (риторики), і термін «наука» вживається у ньому стосовно змісту проповіді. Підручник мав навчити священника як складати проповідь, в ньому ж подається структура проповіді, і чому саме має навчити проповідник прихожан. Завдання проповіді полягало не тільки у тлумаченні Святого Письма, але й мало виховувати лю-

дей, спрямовувати їх на праведні вчинки, вчити добродетелей на основі християнської моралі. Про це свідчить як сам підручник, так і передмова автора до цієї книги [3, 59].

Розвиток науки й освіти, в тому числі і педагогічної, в європейських країнах, таких як Франція, Німеччина, Італія, Англія, а за ними і Польщі, у другій половині XVII – кінця XVIII ст., по-перше сприяв її поширенню на сусідні землі, а по-друге – призвів до диференціації наукових та релігійних знань. Це торкнулося і земель, які нині належать Україні, що усвідомлювали тодішні релігійні і культурні діячі. Прикладом є згаданий трактат І. Галятовського, в якому він рекомендував будувати проповідь на науковій основі та підтверджувати науковими знаннями Святе Письмо. Зокрема, у передмові до «Науки або способу складання казань» він зазначав, що треба читати історії про різні країни (панства) і сторони, що в них діяло і що тепер діє, треба читати книги про тварин, птахів, рослин, каміння, це все занотовувати і аплікувати до своєї промови, яку хочеш повідати людям [3, 220].

Термін «наука» у досліджуваній нами період також вживався у значенні певної наукової галузі або системи знань (риторика – розмовна наука). Синонімічними до терміну «наука» вживалися слова «учение, художество, искусство, хитрость, вежество», а в XVIII ст. з'явився термін «дисципліна», відомий ще з XVII ст., але в іншому значенні [11, 123].

Назви конкретних наук (геометрія, риторика, музика) у період другої половини XVII – кінця XVIII ст., вживалися як найменування навчальних дисциплін, а інколи термін «наука» використовувався на позначення системи освіти («...то багато зашкодило панству руському, бо не могли шкіл і наук посполитих розширювати...»), певної суми знань, отриманої під час уроку («...мовити кожний вчорашню науку свою...»). З цього приводу О. Зелінська зазначає: «Окрім наук, що були предметами вивчення у школах, лексема **наука** позначала різноманітні реалії шкільного життя, стаючи однією з базових у мікросистемі педагогічної лексики» [11, 124]. Тобто термін «наука» у досліджуваній період набув широкого і багатоаспектного значення. У багатоаспектному значенні він дійшов до наших днів у значенні: 1) діяльність зі здобування нового знання; 2) результат цієї діяльності – сума набутих на даний момент знань [6, 227–228].

З розвитком наукових знань, у наступні століття термін «наука», «як спосіб освоєння світу стає протилежним поняттю **релігія**, внаслідок чого слово наука втрачає співвіднесеність із конфесійною сферою, де його місце займає синонім **вчення**. Лексема **наука** «система знань» витіснила з активного вжитку інші, з якими утворювала синонімічний ряд: **художество, искусство, хитрость, вѣжество**» [11, 128].

Як відомо, у процесі навчання і виховання, засвоєння учнями знань завжди беруть участь психічні процеси людини та явища. Тому у досліджуваній нами період функціонували поняття, пов'язані з процесами

сприймання та усвідомлення, такі як *слухати, поїмивати, пам'ятати, по-няти, розуміти*. На це вказують як твори спеціального, так і твори іншого призначення («отрокам сказати і старанно водружати в пам'ять їх» [20, Передм.]). Крім того, функціонували різноманітні поняття, що передавали:

- здатність людини мислити, пізнавати (без чого неможливе засвоєння знань) і передавалися термінами – ум, розум, розуміти, зрозуміти, ви-розуміння;

- природні здібності до навчання – мудрость, расторопность («Тоді йому Пресвята дева дала таку мудрость, що він добре знав єврейську, грецьку, латинську мови і ніхто йому не був рівний у науці» [4, 273]);

- відсутність природніх задатків, яке позначалося словосполученням «тупий до науки» («був тупий до науки і нездібний» [4, 272]);

- розумові здібності, без яких неможливе засвоєння знань: умієтність – знання і вміння, набуті в процесі навчання; а терміни неумієтний, неумієтність – несли протилежний зміст. Наведемо приклад з оповідання І. Галятовського «Чуда Пресвятої Богородиці над неумеєтними»: «...тобі даю не тільки дар умієтности..», «пішов до школи і почав всіх наукою і диспутацією перевищувати» [4, 272]. У наступні століття ці терміни перестають уживатися.

У другій половині XVII – кінця XVIII ст., крім педагогічних термінів на позначення понять, пов'язаних з навчальним процесом, функціонували поняття на позначення виховного процесу та синонімічні і дотичні до них. Вони, перейшовши у спадок з попередніх століть, набули розвитку, і дійшли до наших днів, розширивши своє змістове наповнення. До таких термінів слід віднести: «воспитание», «воспитати», «виховання», «виховати». Вони «мали абсолютно однакові значення і могли одночасно вживатися в одному і тому ж тексті» [11, 143]. Так, термін «воспитание», на думку А.С. Львова, був книжним, так як у діалектах східних слов'ян він не зустрічався [15, 23]. О.Ю. Зелінська, досліджуючи педагогічну лексику XVI –XVIII ст. дійшла висновку, що в «давньоруський період у лексем із коренем – **пит**, крім значень, пов'язаних із вживанням їжі, доволі рано з'являються і такі, що стосуються виховання, навчання, освіти» [11, 143]. На думку О.Д. Васильєва, значення «вигодовувати» і «виховувати» у дієслові «воспитание» набули диференціації ще у давньоруський період [2, 39–45]. Адже, на його погляд, вживання їжі (пищи), у давньоруський період, розглядалося не просто як фізіологічний процес, що задовольняє біологічні функції організму, а несло в собі сакральний смисл, тобто позначало здебільшого міжособисті стосунки, які виникали шляхом спільного вживання їжі. При цьому дорослі передавали дітям їхній набутий роками досвід, певну культуру, в тому числі і культуру міжособистісних стосунків. Крім того, як зазначає О.Д. Васильєв, процес, позначуваний словом **питат**, передбачав не тільки вигодовування, вирощування, а й духовне вдосконалення, тому слова із коренем – **пит** – вживалися у значеннях: **пища**

духовная, покарм духовний. Через те вживання слова «годувати» для позначення дій, «спрямованих на формування особистості, прищеплення їй моральних норм, пояснюється розумінням того, що **виховання** (тобто **пища духовная**) є таким же важливим і необхідним для людини, як їжа для забезпечення життя її організму» [11, 144]. Великий тлумачний словник української мови подає два варіанти тлумачення терміну «виховувати» (ую, уеш). Для нашого дослідження близьке таке його значення – вирощувати, піднімати на ноги, даючи навички існування, життя і т. ін.

Розвиток освіти та мережі навчальних закладів в Україні досліджуваного періоду сприяв еволюції терміну «виховання». У цей період він розглядався уже як професійна діяльність із змістовим наповненням – цілеспрямований вплив на розвиток особистості. Яскравим прикладом цьому може слугувати трактат «Іфіка ієрополітика». Натомість сучасна педагогічна наука трактує термін «виховання» по-різному. Зокрема, О.Л. Кононко в енциклопедії освіти зазначає, що виховання – це усвідомлене і цілеспрямоване зрощування людини як особистості у відповідності зі специфікою цілей, соціальних груп і організацій, в яких воно здійснюється. На відміну від соціалізації – процесу неперервного, виховання – процес дискретний, перервний, здійснюється планомірно, обмежений місцем і часом. На її погляд, виховання – поняття багатозначне, воно розглядається як суспільне явище, діяльність, процес, цінність, система, вплив, взаємодія [9, 87].

О.Л. Кононко та Н.Є. Мойсеюк розглядає його у таких аспектах:

- широкому соціальному значенні – виховання є впливом на людину суспільства в цілому і всієї дійсності, що фактично ототожнює його із соціалізацією;
- широкому педагогічному значенні – виховання є цілеспрямованою перетворювальною дійсністю, яке здійснюється системою дошкільних та навчальних закладів;
- вузькому педагогічному смислі – виховною роботою, спрямованою на формування в дітей певних якостей, поглядів, переконань, тобто як цілеспрямована діяльність педагога;
- гранично вузькому – розв'язання конкретних виховних завдань, тобто батьки і педагоги розв'язують конкретну індивідуальну проблему, виховують якусь конкретну рису особистості [9, 87; 17, 32]. Так як у досліджуваній період у духовному житті та свідомості людей домінувала релігійність, то таким завданням було виховання духовності, побожності, патріотизму (оборонця православної віри та своєї Вітчизни).

Разом з тим, слід зазначити, що твори педагогічного спрямування досліджуваного періоду засвідчують: виховання «усвідомлювалося як справа всього суспільства», тому ми дійшли висновку, що в цей період воно несло широкий соціальний зміст. Прикладом може слугувати передмова Ф. Прокоповича до його трактату «Первое учение отрокама»: «Все життя людське повинно бути направлене на виховання...» «...в ньому є добрі ді-

тям настанови..» [20, 2 зв], «На яке добро надіятися, де немає доброго дітям виховання» [20, 3 зв], «встановити в Росії діюче та необхідне правило виховання підлітків» [20, 7].

Отже, у досліджуваній нами період виховання стає професійним видом діяльності, зокрема педагогічним. На це вказують такі рядки з наведеного нами твору: «...вам, на яких лежить обов'язок доброго виховання дітей» [20, 7 зв.], «Цим же обов'язком ви найбільше зобов'язані є благочестиві батьки, вихователі, приставники» [20, 8]. У наведеному контексті слова «вихователі» і «приставники» з вказівкою на характер та спрямованість виховання, свідчать, що виховання у цьому контексті виступає саме педагогічним видом діяльності. Варто зазначити ще й те, що у досліджуваній період, поряд з терміном «виховання» функціонував термін «ховати» в значенні виховувати. У цьому ж значенні вказаний термін функціонує і нині у народному мовленні.

Філологи (А.Д. Васильєв, О.Ю. Зелінська) доводять, що активізація лексем «виховувати», «виховання» в українській мові пройшла під впливом західнослов'янських мов, зокрема польської [2; 11, 148]. Ці терміни функціонують на українських землях з XVI ст. [8, 194]. Слід зазначити, що у педагогічних текстах терміни «воспитание», «виховання» та однокореневі з ними вживалися на позначення цілеспрямованого процесу, який передбачав формування особистості людини на основі норм моралі, людяності, життєвих принципів. Крім того, термін «виховання», на думку науковців [11, 150–151] та засвідчень у словнику української мови у XVI–XVII ст. вживався ще у значенні навчання (здобуття знань) та використовувався на позначення педагогічного процесу, який здійснювався в тогочасних навчальних закладах.

Педагогіка у великій мірі базується на методах емоційно-словесного впливу на особистість дитини чи людини, тому вагомості і значимості при цьому набуває усне, вимовлене слово. Відтак «у педагогічній сфері здатності розвивати спеціальні значення набувають лексеми, мотивовані словами, компонентом значення яких є семи «говорити, казати, мовити, проголошувати» і под» [11, 153]. Тому терміни «наказати» (навчити), «наказание» (повчання) вживалися у значеннях: «наказати» – навчити за допомогою слова, «наказание» – словесно виражене повчання. Ці терміни у досліджуваній період вживалися у конфесійній термінології, але їхній дидактичний зміст спонукав до «функціонування у системі педагогічної лексики». Так на думку О.Ю. Зелінської: «Словосполучення *всяческое наказание*, засвідчене пам'яткою педагогічного змісту, слугувало для номінації всієї сукупності знань (релігійних, світських), які здобуваються у навчальному закладі: «...полезно будет юним навикати всяческого наказания» (1712, Київ, *Іфіка*, 50)» [11, 156]. Для прикладу наведемо ще одну цитату з цього ж твору, в якому термін «наказание» носить значення виховання або повчання виховного змісту: «Человек без наказания словесна сушь скоту подо-

бен» [13]. Протягом XVIII ст. термін «наказати» витісняється із термінології, пов'язаної з процесами навчання і виховання, і, поступово переходить у сферу термінології, що асоціюється з покарально-примусовими заходами та керівними вказівками [1, 22].

У творах означеного періоду, крім перерахованих термінів, зустрічаються і дієслова у значенні навчити, виховати такі як, наприклад, «наставити», «наставляти», «наставление». Досить часто це дієслово зустрічається у педагогічному творі Ф. Прокоповича «Первое учение детям»: «Наставлять от младих ногтей в страхе Божім...», «Чесними бесідами наставляй дітей» [20, 25]. Термін «наставник» і похідні від нього «наставити», «наставляти», «наставленіє» – у значенні: 1) той, що дає поради, наставляє як професіонал, наставник, учитель; 2) духовний порадник наставник; 3) Ісус Христос функціонують і в сучасній педагогічній термінології.

Варто зацентувати увагу на тому, що у досліджуваній період, процеси виховання і навчання не диференціювалися, а протікали у тісному взаємозв'язку, а тому певні терміни носили подвійне значення – одночасно використовувалися на позначення понять, пов'язаних з процесами навчання і виховання.

Із навчально-виховним процесом тісно пов'язані терміни, що стосуються його організації. На жаль збереглося небагато текстів XVII–XVIII ст. спеціального педагогічного спрямування. Відсутні праці, присвячені проблемам методики, яка ще не існувала у той час як окрема педагогічна галузь. Це пов'язано з тим, що у період другої половини XVII – кінця XVIII ст. педагогіка тільки почала відокремлюватися від філософії і, відповідно, дидактики як такої ще не було, хоча існували праці дидактичного призначення. Тому на основі архівних джерел, стародруків та інших пам'яток досліджуваного нами періоду спробуємо описати педагогічну термінологію, яка була характерна для позначення понять, пов'язаних з організацією навчально-виховного процесу, форм і методів передачі знань, форм контролю за їхнім засвоєнням.

До форм і методів організації навчально-виховного процесу слід віднести: проповідь (казання), лекції, бесіди, диспути, шкільні драми, дикламації (орації), діалоги; форм контролю за засвоєнням знань учнів – екзамен, диспутації, ін.

Першими підручниками і посібниками була література релігійного змісту (Св. Письмо, Євангеліє). Букварі теж були побудовані на релігійній тематиці, що свідчить про те, що навчання у тогочасних навчальних закладах носило виховуючий характер. Оскільки просвітниками і педагогами у досліджуваній період були богослови, то є очевидним те, що формою передачі знань, в основному, виступала проповідь (або казання). Їхній зміст був релігійно-морального спрямування, а завдання – насадження норм християнської моралі шляхом заучування релігійних текстів із Святого Письма. Тому можна стверджувати, що крім релігійного, проповідь несла і

дидактичний характер. Взірцем таких проповідей є збірки казань І. Галятовського «Ключ розуміння» (в якій вміщено перший підручник з гомілетики «Наука, або спосіб складання казань») та «Небо нове». Так як проповідь виступала формою передачі знань, і під час неї проповідник виховував у людей духовно-моральні якості, навчав норм поведінки, закликав творити добро, то можна говорити про те, що проповідник виконував одну із функцій педагога – він виховував. Тому проповідь виступала не тільки формою передачі знань релігійного змісту, але й основною формою виховання, під час якої формувалися моральні цінності, принципи, переконання. За класифікацією Н.Є. Мойсеюк, проповідь слід віднести до методів виховання, побудованих на емоційно-словесному впливові [17, 300]. І, як зауважує О.Ю. Зелінська: «Саме дидактичним характером проповідництва мотивується стійка сполука *читати проповідь* «повчати» (ФСУМ, II, 849), яка і функціонує в сучасній українській мові, втративши асоціації з конфесійною сферою» [11, 163].

У досліджуваній нами період, в релігійній і світській сферах функціонувало запозичене з латинської мови слово «*лекція*» (від лат.lectio – читання). Підтвердження цього знаходимо у «Граматиці» М. Смотрицького («способом славенській лекції» [7, 3]), «Лексиконі» П. Беринди [14, 173]). Термін «лекція» виступав синонімом до терміну «проповідь» (казання). Лекція, як одна із форм організації навчально-виховного процесу, функціонує і в сучасній педагогічній термінології у такому значенні:

- одна з форм подачі програмового матеріалу у шкільній та вузівській практиці [6, 189];
- одна з форм навчального процесу і одночасно метод навчання і виховання у вищій школі [9, 447].

Аналіз пам'яток досліджуваного періоду засвідчує функціонування терміну «намовляти» (наставляти) та його синоніму бесіда («...беседами наставляй дітей» [20, Передм.]) у значенні методу словесного впливу на особистість. З філологічного погляду, дидактична семантика цієї лексеми, вірогідно, розвинулася спочатку у сфері релігійній, а потім поступово перейшла до функціонування у творах спеціального педагогічного призначення. Згаданий термін функціонує і в наш час як педагогічний термін і належить до словесних методів навчання чи виховання.

Твори спеціального педагогічного призначення досліджуваного періоду засвідчують їхнє дидактичне значення. Багато з них, особливо ті, які призначалися для виховних та навчальних бесід, були побудовані за принципом «запитання – відповідь». Форма запитань і відповідей була одним із провідних прийомів подачі матеріалу, за такою ж формою були побудовані тогочасні підручники. Організована таким чином діяльність позначалися дієсловом диспутувати (або диспуація чи диспут, які функціонували паралельно). Термін диспуація існував на українських землях і в попередні століття.

Передмова Ф. Прокоповича до твору «Первое учение отрокам» вказує на функціонування дієслова «вопрошати», яке позначало форму перевірки знань, що полягала в опитуванні учня учителем або учня учнем [20, Передм.]. У досліджуваний період знання учнів часто перевірялися самими ж учнями, «шляхом запитань і відповідей, які вони ставили один одному». Ця форма навчальної діяльності носила назву диспутація. Підтвердженням цього є навчальна література, датована другою половиною XVII та XVIII ст. Термін «диспутація» вживався не тільки в суто педагогічному значенні, але й як суперечка стосовно догматів віри. Прикладом такої суперечки є «Розмова Білоцерківська» І. Галятовського. Як зазначає О.Ю. Зелінська, термін «диспутація» увійшов в українську мову з латини через польське посередництво. Він побутував у значеннях: 1) розгляд, розрахунок; 2) наукове дослідження; 3) обговорення. Під диспутацією розуміли бесіду, побудовану у формі запитань і відповідей. Підтвердження існування цього терміну знаходимо у творі І. Галятовського «Небо Новое», де в одному із казань зазначається, що дитина пішла до школи і почала всіх наукою і диспутацією перевищувати [4, 272]. Пізніше, у 1699 р. в українській мові з'явився варіант терміну диспутація – диспут, а в російській мові він фіксується у 1713 р. [28, 141]. В освітніх закладах досліджуваного періоду навчали методики проведення диспуту. Вона полягала в тому, що клас поділяли на два табори, які конкурували між собою у відповідях [27, 18]. За тредженням С. Маслова, ще за Петра Могили диспут виступав домінуючою формою організації навчально-виховного процесу, а також однією із форм перевірки знань учнів [16, 334]. Прикладом функціонування цього терміну у XVIII ст. є твори Г. Сковороди (відома фраза «с диспут студенту трещит голова»). Згаданий термін функціонує і у сучасній педагогічній термінології та сучасній українській мові [6, 93; 10, 128].

Ще однією поширеною формою організації навчального процесу виступали шкільні драми (які у досліджуваний період носили назву комедії), запозичені у єзуїтів. Вони виховували побожність шляхом впливу на емоційну сферу – через залучення молоді до яскравих церковних процесів, театралізованих вистав [11, 167–168; 27, 13; 28, 203]. Підтвердження цьому знаходимо у працях другої половини XVII та XVIII ст., зокрема у трактаті Кирила Ставровецького «Перло» (1699 р.): «...на комедіях духовних...» [23, 2 зв.]. У досліджуваний період складником навчально-виховного процесу були декламації, які «призначалися для публічного виконання у церквах і школах під час різдвяних та великодних свят та інших визначних подій» [11, 168]. Крім терміну «декламації» поширеними були словосполучення «орації творити, мовити орацію» («...із книги вибирати вірші на свою потребу і творити з них орації...», «...мовити орацію цю до слухачів поважних...» [23, 2 зв, 70, 72 зв.]). Термін «публічний діалог» використовувався на позначення театральної вистави, «сценічний діалог» («Сценічний діалог, ...представлений шляхетною молоддю студентську в Колегіумі Києво-

Могілянському на публічному діалозі...» [24, с. џкт]). Як свідчать сучасні наукові дослідження, архівні джерела, рукописи та стародруки, у стінах Києво-Могілянської академії педагоги і студенти часто складали діалоги й публічно їх проголошували, тому термін «діалог» (запозичено з грецької мови) використовувався на позначення однієї з форм навчально-виховного процесу [28, 139; 11, 169].

Контроль за досягненнями учнів здійснювався у формі екзамену. Термін – запозичений з латини через польське посередництво. Він функціонує і в наш час у декількох значеннях: 1) одна з форм підсумкового контролю знань, умінь і навичок з якогось навчального предмету; 2) перевірка якихось якостей, властивостей та ін.; витримувати екзамен – виявлятися придатним для чогось; 3) переносно – взагалі перевірка, випробування когось або чого-небудь; 4) синонім – іспит [6, 110; 9, 247-248].

На позначення сформованих учителем в учня навиків освітнього характеру використовувалися словосполучення «учити писати», «учити читати»; на засвоєння знань з конкретного навчального предмета – «учити риторики», «учити богословія»; конкретного дидактичного прийому – «учити напам'ять».

Отже, пам'ятки другої половини XVII – кінця XVIII ст. засвідчують функціонування педагогічної лексики на позначення понять, пов'язаних з організацією навчально-виховного процесу та діяльністю освітніх закладів.

На позначення діяльності, пов'язаної з передачею та набуттям знань освітнього змісту, вживалися терміни – «вчитися», «навчатися», «ученіє», «навчання», та їхні синоніми – «наука», «обученіє», «наученіє», «изученіє»; сформованих учителем в учнів навиків освітнього характеру використовувалися словосполучення «учити писати», «учити читати»; на засвоєння знань з конкретного навчального предмета – «учити риторики», «учити богословія»; конкретного дидактичного прийому – «учити напам'ять».

До педагогічної термінології, пов'язаної з виховним процесом слід віднести дієслова – «воспитати», «виховати», «воскормити», «викормити».

На позначення форм і методів організації навчально-виховного процесу використовувалися терміни – «проповідь», «бесіда», «лекція», «диспутація», «диспут», «діалог», «шкільні драми», «декламації»; форм контролю – «диспут», «екзамен».

Згадані педагогічні терміни набули розвитку, і продовжують своє функціонування в сучасній педагогічній науці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Васильев А.Д. Историко-культурный аспект динамики личных реляционных существительных: Автореф. дисс...д-ра филол. наук. – СПб., 1996. – 30 с.
2. Васильев А.Д. Историко-культурный аспект динамики слова. – Красноярск: Изд-во КГПИ, 1994. – 196 с.

3. Галятовський І. Наука або спосіб складання казань // Іоаникій Галятовський. Ключ розуміння / Підг. до вид. І.П. Чепіги. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 211–238.
 4. Галятовський І. Небо Новое. – Львів, 1665 // Іоаникій Галятовський. Ключ розуміння / Підг. до вид. І.П. Чепіги. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 242–343.
 5. Гізель І. Мир с Богом человеку или Покаяние святое, примиряющее Богу человека. – Київ, 1669.
 6. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
 7. Грамматіки славенскія правильное сунтагма. Потшаніємъ Многогрѣшного Мніха Мелетія Смотрицкаго. – Єв'є, 1619 // Смотрицький Мелетій. Граматика / Підгот. факсимільного вид. та дослідження пам'ятки В.В. Німчука. – К.: Наук. думка, 1979.
 8. Гыстарычны слоўнік беларускай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982.
 9. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
 10. Загнітко А.П., Щукіна І.А. Великий тлумачний словник. Сучасна українська мова. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – 704 с.
 11. Зелінська О.Ю. Педагогічна лексика української мови XVI–XVIII ст.: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова / Уманс. держ. педагогіч. університет ім. Павла Тичини, 2002. – 208 с.
 12. Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К.: Наукова думка, 1983. – 743 с.
 13. Іфіка ієрополітика или Філософія Нравоучительная сімволам и приуподоблені ізяснена. – К., 1712.
 14. Лексикон словенороський Памви Беренди / Підг. тексту і вступна стаття В.В. Німчука. – К.: Наукова думка, 1961. – 272 с.
 15. Львов А.С. Лексика «Повести временных лет». – М.: Наука, 1975. – 366 с.
 16. Маслов С. Культурно-національне відродження на Україні в кінці XVI і в першій половині XVII ст. // Європейське Відродження та українська література XIV – XVIII ст. – К., 1993. – С. 319–342.
 17. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка: Навч. посібник // Н.Є. Мойсеюк – К., 1999. – 350 с.
 18. Петров Н.И. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – К.: Тип. И.И. Чоколова, 1904–1908.
 - a. Т. 1, ч. 1 (1721–1750). – К., 1904. – XXXII+463 с.
 - b. Т. 1, ч. 2 (1721–1750). – К., 1904. – XXI+508 с.
 - c. Т. II (1751–1762). – К., 1905. – XXXVII+533 с.
 - d. Т. III (1721–1795). – К., 1906. – XXXIV+574 с.
 - e. Т. IV (1721–1795). – К., 1907. XXXV+393 с.
-

- f. Т. V (1721–1795). – К., 1908. – XLI+637 с.
19. Полюга Л.М. Українська абстрактна лексика XVI – перша половина XVII ст. – К.: Наукова думка, 1991. – 239 с.
 20. [Прокопович Ф.] Первое ученіе отрокам. – Чернігів, 1760.
 21. Сковорода Г. Твори: У 2 т. – К.: АТ «Обереги», 1994. – (Гарвард. б-ка давнього укр. письменства). Т. 2: Трактати, Діалоги. Притчі. Переклади. Листи. – 480 с.
 22. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К.: Наукова думка, 1977–1978. – Т. 1–2.
 23. Ставровецький Кирило Транквіліон. Перло многоцѣнное. – Могилів, 1699
 24. Тітов Хв., проф. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – 1924. – фмс. (546 с.)
 25. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – М.: Прогресс, 1964–1973. – Т. 1–4.
 26. Федонюк В.Є. Німецькомовні елементи у сучасному словацькому слензі // Мова і культура. – К.: Вид. Дім Дмитра Бураго, 2000.
 27. Яковенко Н. Латинське шкільництво і «шкільний гуманізм» в Україні кінця XVI – середини XVII ст. // Київська старовина. – 1997. – № 2. – С. 11–27.
 28. Symbalystyj P. Ukrainian linguistic elements in the Russian language, 1680–1760 / Published by The School of Slavonic and East European Studies University of London, 1991. – 436 p.